

УДК 316.3(477)

Т. Г. КАМЕНСЬКА

СОЦІАЛЬНЕ ЗНАННЯ І УЛАШТУВАННЯ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

На думку А. Турена в теперішніх умовах світ має справу з дуже специфічною проблемою, що досі ще не зустрічалася — “зникнення соціального еволюціонізму, тієї ідеї, відповідно до якої існує “природний” процес модернізації, керований “законами” історичного розвитку,...” [1, с. 47]. Відповідно, говорити про якийсь оригінальний, самобутній шлях розвитку України або іншої країни пострадянського простору не доводиться, але, власне, цього вже ніхто і не робить. Сьогодні усі знають, що наше майбутнє — це громадянське суспільство за зразком більш сильної країни або коаліції.

Необхідним для України зразком розвитку є орієнтація на побудову громадянського суспільства, що, за словами того ж А. Турена, “стає тим більше громадянським, чим більша кількість діючих осіб впливає на політичні рішення” [1, с. 21]. І цей автор, і цілий ряд інших соціологів і політиків говорять про зростаючу роль свідомості і знання в сучасному світі. Зокрема не менш відомий аналітик в галузі політичної соціології Ч. Р. Міллс, писав про те, що в найдемократичнішій державі особистісні інтереси громадян і суспільні принципи устрою життя дуже сильно можуть розходитися, тому постійно необхідно працювати з населенням щодо інформаційного оснащення, формування механізмів узгодження особистісного і соціального знання.

Актуальною стає необхідність вивчення сучасних властивостей знання, тісно уплетеного в процеси соціального функціонування. Тому ціллю нашої роботи ми визначили уточнення ролі знання в сучасних соціальних процесах, що зумовлюють формування нового суспільного устрою в Україні. При цьому в якості однієї з головних задач нами передбачається розгляд соціальної специфіки знання (пізнання) у рамках феноменологічної інтерпретативної концепції. Це обумовлено тим, що сучасні політичні процеси великою мірою спираються на знакові символи, серед яких головне місце належить мові.

Теоретико-методологічні проблеми соціального знання

Оглядаючи у загальних рисах шлях, зроблений розумом, що пізнає, ми, як правило, зупиняємося на таких історико-філософських характеристиках: в Античності — настрій на споглядальність і відкриття ейдосів; у середньовіччі — “софіологічна гносеологія, заснована на екзотиці божественних текстів буття” [2, с. 40]; у ренесансний період — боротьба за “чистоту” розуму, що пізнає, яка, у результаті, увінчалася поліпарадигмальністю і множинністю поглядів на процес пізнання. Сьогодні часто до гносеологічної тематики підходять із застосуванням таких категорій, що беруть початок ще від Д. Локка: “чуттєво-емпіричне” і “теоретичне” знання (якщо виходити з принципу його одержання, виникнення знання), “абстрактне” і “конкретне” (за рівнем мислення), “аналітичне” і “синтетичне” (із позицій логічної послідовності), “наукове” і “повсякденне” (із позиції методів одержання знання), “загальне” і “одиничне”, що сьогодні частіше можна зустріти як “соціальне” і “особистісне” знання. У тому числі в сучасних умовах можна говорити і про “кооперативне” знання, здійснюване машинно-людськими системами [2, с. 42]. У даному випадку, у вивченні впливу знань на політичні процеси в українському суспільстві ми зупинимося на “соціальному знанні” і його складових елементах.

Соціальне знання в широкому змісті слова — це в цілому досягнення цивілізації, які можна позначити як культурно-історичне знання, як глобальний банк інформації, накопиченої всім людством. У вузькому ж змісті слова соціальне знання можна окреслити через реально здійснювані в конкретний історичний період акти віри, модальності віри, усі сфери суджень, а також накопиченої у соціумі інформації і практик її застосування.

У галузі соціального знання сфокусовані не тільки акти пошуку істинного, “чистого” знання, яке, на думку феноменологів “розв’инчало себе за свої необґрунтовані претензії — нарцисичне відношення до життя”, але і весь контекст життєвого світу. Поль Рикер таке соціальне знання називає “оволодіння реальністю за допомогою висловлювань, що надають значення” [3, с. 34-35]. Левитська вважає, що воно далеко від сцієнтиського знання, зверненого до об’єктивної реальності, як до світу без людини. Соціальне знання більшою своєю частиною відбито в мові, яка сама є продуктом соціальних відносин. “Усе, що я знаю, я був навчений людьми” [4, с. 109].

Представники феноменологічної школи пов'язують знання із семантикою мови. У Е. Гуссерля реальність відкривається суб'єкту не в спогляданні і мисленні, а в акті волі. Дізнається і пізнає людина те, на що “підштовхує” її інтенціональність — як споконвічна відкритість світу, яке включає в себе практичні наміри і вольові дії. І, як відомо, основним засобом пізнання у Гуссерля є розуміння, що пов'язане із семантикою мови.

Філософсько-герменевтична традиція занурення в семантичну, етимологічну й історичну суть поняття, витлумачує “знання” у такий спосіб: насамперед, семантика російського слова “знання” через дієслівну форму “знати”, “знавати” бере свій початок у “розумінні знака”, “розумінні змісту знака” [5, с. 76]. Всілякі дії зі створення знаків і оперування ними розглядаються як суцього відрізняючи властивості людини від тварини. Саме мова, перша й основна відмінна властивість людини, є самою давньою знаковою системою. Користуючись цією системою для комунікації, людина конвенційно створює інші знаки й інші знакові системи. І, як підтверджують спеціалісти в галузі інформації, винятково матеріальне втілення змістів у знаки — це інформація. Інформація ж, пов'язана з конкретною особою — це знання.

Герменевтичний розвиток ідеї соціального знання у вигляді “здорового глузду” нам пропонує Гадамер. Здоровий глузд як “здоровий людський розум” часто ще називають “загальний розум”. На зовнішньому схваленні і визнанні віддавна будувалося соціальне або загальне знання, яке завжди передувало науковому знанню.

На початку й у середині XX сторіччя наука активно почала займатися феноменом звичайного, повсякденного знання, явно і приховано “розлитого” у всьому соціумі. Природно, особлива увага приділялась і значенню мовного впливу. У цьому зв'язку проводилося багато соціально-психологічних експериментів, присвячених вивченню сили і влади слова, мовної компетентності: плацебо-ефект, груповий тиск і конформізм, пророцтва, що самовідтворюються, нейро-лінгвістичне програмування та ін. Всі вони підтверджували у тому числі і незадовільність вивчення суспільства позитивними методами, і те, що соціальна дійсність і конструюється, і сприймається індивідами у різноманітних знакових системах. А, як відомо, знак завжди дистанційований від предмета.

Соціальна дійсність, як обумовлена діями індивідів постійна мінливість природи, предметів, самих індивідів і продуктів їхньої діяль-

ності, у різноманітні історичні періоди мала якості, що визначаються різноманітною ієрархією складових її елементів. У теперішніх умовах соціальна дійсність відчуває особливий вплив гіперрозвинутої системи дій у сфері продукування індивідами нових змістів і маргіналізації вже вироблених знаків, знакових систем. У такій знаковій системі як мова (із усіма невербальними засобами спілкування, йому супутніми), на думку багатьох соціологів, і концентрується основний будівельний матеріал соціальної дійсності — соціальне знання.

Можна спробувати простежити, як поступово в ході історичних трансформацій при посиленні і поширенні раціональної і пізнавальної функції індивіда соціальне знання починає являти собою якусь модифікацію дюркгеймовських соціальних фактів.

Відомо, що факти — це “засоби мислення, що дуже відрізняються специфічними властивостями, засоби діяльності і відчуття, що знаходяться поза індивідом і мають примусову силу, внаслідок якої вони йому нав’язуються” [6, с. 31]. Далі Е. Дюркгейм робить акцент на наростанні раціональності. Він порівнював дії фактів із вихованням, яке “полягає в постійному зусиллі привчити дитину бачити, почувати і діяти так, як вона не звикнула би самотійно” [6, с. 33]. Поглиблюючись у характеристики соціальних фактів, він саме і відзначав ту їхню властивість, яка обумовила подальшу еволюцію соціального. Це близькі соціальним фактам форми деяких напрямків думок і дій, які набувають унаслідок повторення відомої усталеності, яка створює з них осадок та ізолює від окремих подій, що їх відбивають. Називав він їх “колективними навичками”, що вже мали місце в догматах віри, у смаках літературних шкіл, взагалі в смаках певних груп, політичних сект” [6, с. 34]. Це те вузьке місце, де індивідуальні втілення можуть трансформуватися в, свого роду, замінники (аналоги) соціальних фактів. І в якості вихідного імпульсу такої трансформації був пророкований двоїстий механізм, що об’єднує в собі з одного боку мислення, раціональний продукт ініціатора, і з іншого боку необхідною умовою є наявність вірувань.

Дійсно, для людського розумового процесу, на думку психологів, характерними є такі дві сторони, як уява (основа людської винахідливості) і раціональна критика (що рухає нас до очевидності). Саме спроможність до уяви бере участь у формуванні вірувань і значно позначається на істинності або достовірності знання як особистісного, так і соціального.

У посткласичний період, коли істина стала багато в чому залежа-

ти від суб'єкта, від його соціального, історичного і культурного досвіду, гостро стало питання довіри суб'єкту, що пізнає. Ця проблема бере початок ще від Р. Декарта, а в двадцятому сторіччі в різноманітних інтерпретаціях зустрічається, наприклад, у Н. А. Бердяєва, у його церковній гносеології, побудованій на соборності, у Хайдегера, який піднімав проблему “відкритості буття свідомості самому собі”, у результаті чого вибудовується остаточно його закритість для зв'язку з іншими, з усякими інаковостями. Аналогічним чином висловлюється і М. Бахтін у роботі “До філософії вчинку”. Пізнання змісту бачиться ним тільки в зробленому суб'єктом вчинку, у “персоналістському, екзистенціонально-антропологічному підході до суб'єкта” (віч-на-віч) на основі довіри к цілісному суб'єкту [7, с. 63].

Найсучасніше бачення проблем соціального знання ми знаходимо у відомого англійського соціолога Е. Гідденса. У роботі, присвяченій аналізу сучасного суспільства, “Улаштування суспільства”, він звертається до поняття “загальне знання”, яке, на його думку, може бути: нейтральним, тобто дистанційованим від концепцій, застосовуваних акторами, що беруть безпосередню участь; може бути і невіддільним від здорового глузду (у залежності від елементів дослідницької критики) [8, с. 455]. У першому випадку нейтральність буде означати науковість, що прагне до неупередженості. І буде визначатися за допомогою внутрішньої критики, яка “властива соціальній науці як колективній справі, яка піднімає питання валідності, епістемології” [8, с. 453]. У другому випадку мова йде про загальне знання сумірне з поняттям “соціального знання”. До нього, на думку автора, застосовна зовнішня критика, що будується “на критеріях правдоподібності, які “герменевтичні за своїм характером, використовувані для вказівки на те, якою мірою розуміння мотивів, якими керуються суб'єкти діяльності, пояснює, що саме вони роблять у світлі цих мотивів” [8, с. 456]. У соціальному знанні вже встановлюється не стільки істина, скільки правда, слушність, що, як указував ще Аристотель, будується на розсудливості, розумності, у той час як істина — на мудрості, на науковості і осягненні розумом речей [9, с. 179]. Слушність, як продовжує античний філософ, може призвести до зла, оскільки визначається вона з погляду вигоди, цілі, засобів і терміну [9, с. 182].

Переплетення загального знання зі здоровим глуздом, на думку Гідденса, призводить до того, що соціальні науки представляють суб'єкту діяльності нове знання про те, що відбувається, знання, яке “робить негайний перетворюючий вплив на існуючий соціальний

світ”. Тому не можуть подальші дослідження соціальних наук призвести до відкриття універсальних законів, котрих просто немає [8, с. 459]. Можна провести аналогію між цим зауваженням Є. Гідденса і соціологічним тлумаченням “Єдипового комплексу” у прогнозуванні. Специфіка соціального об’єкта полягає в його слабкоонтологізованому поводженні і тому, будь-яке знання про майбутнє в будь-якому ступені модальності непередбачено може позначитися на подальшому розвитку подій.

Гідденс розвиває думку про те, що “єдиною дійсною інформацією про соціальних акторів або інститути, одержання якої повинно становити інтерес для суспільних наук, є знання, яким ці актори не володіють. Звідси виникає тенденція зводити до мінімуму компетентність і поінформованість” [8, с. 464]. Складності аналізу сучасного суспільства, на думку Гідденса, полягають у тому, що інформованість одних суб’єктів діяльності і високий ступінь “ситуативності в пізнанні” інших створює умови “змішання” навмисних і ненавмисних наслідків дій. І тоді соціальні явища являють собою: “те, що для одних індивідів є регульованим (контрольованим) аспектом соціального оточення, для інших може бути чимось, що скоріше “трапляється”, ніж “цілеспрямовано здійснюється” [8, с. 465].

Цей висновок Гідденса співзвучний твердженню психологічної науки про дві сторони людського мислення: про уяву (основу людської винахідливості) і раціональну критику (що рухає нас до очевидності). Тільки він йде далі і встановлює таку диференціацію на основі переважання специфічних рис пізнання: у акторів, “контролюючих ситуацію”, крім інших інтелектуальних здібностей акцент у розвитку робиться на раціонально критичному мисленні; у соціальних суб’єктів, “які сприймають те, що відбувається, ситуативно” — на емоційно-довірчому типі мислення.

Соціальне знання і реформування влади в Україні

Підтвердженням даного теоретичного висновку можуть бути результати соціологічних досліджень, проведених у 2003 — 2004 роках у місті Одесі й Одеській області Одеським обласним центром моніторингових соціологічних досліджень. Дослідження були присвячені проблемам реформування політичної системи в цілому в Україні і солідарній відповідальності органів влади, у тому числі і місцевої, регіональної влади. Основним методом збору інформації слугували

сфокусоване інтерв'ю й анкетне опитування міського і сільського населення Одеської області. Вибірка будувалася адекватно процентному співвідношенню міського і сільського населення, а також дотримувалося процентне співвідношення за статтю, віком й основними видами зайнятості. Респондентами виступали жителі міст: Одеси, Ананєєва, Ізмаїлу, Балти, Сарати і сіл цих районів. Опитування проводилося з проблем майбутніх в Україні політичних і державних реформ. Вибірка склала 600 чоловік.

Одна із задач дослідження полягала у вивченні поінформованості населення з питань реформування структур влади і відношення громадян України до запропонованих президентом реформ.

Треба відзначити, що зміст запропонованих реформ в офіційному викладі мав складну текстову конструкцію і потребував при сприйнятті достатньої напруги розумових зусиль. А, природно, люди в сільській місцевості, меншою мірою, ніж міські, вправляються в читанні і розумінні офіційних документів. Тому і під час попереднього дослідження методом фокус-груп ми одержали підтвердження того, що сільське населення, як правило, відслідковує тільки більш яскраві і значущі для них події, що, на жаль, часто доходять до них у переінтерпретованому вигляді. Наприклад, на пропозицію у фокусованому інтерв'ю відповісти: “Як Ви думаєте, політична реформа, про яку говорив президент, назріла? Вона потрібна нашому суспільству або передчасна?” були такі відповіді:

- “Це реформа, що наші війська послали в Ірак?”
- “Я, как мужа поняла, что это то же самое, только другими словами названо. Я сама не знаю”.
- “Я поддерживаю инициативу президента, но только в том случае, если что-то будет изменяться к лучшему”.
- “Люди ждут изменений на лучшее. Хотелось бы, чтоб реформы, которые намечаются, имели хорошие последствия для нашей страны. Мы ждем реформ”.
- “Мы принимаем реформы только во вред себе. Чем дальше, тем хуже”.
- “Надеемся, что будет лучше”.
- “Надеемся, что будет лучше. Ведь законов много, но они не действуют. Законы, которые примут, завтра могут навредить моим детям”.

Цей невеликий перелік висловлень сільських жителів свідчить про їхню недосвідченість у “політичній кухні”, про некомпетентність і

слабку поінформованість. Крім того, у висловленнях присутня наївна довірливість, менш виражена у міських учасників інтерв'ю. У городян, як правило, більше критичних зауважень і рекомендаційних висловлень на адресу політиків і уряду.

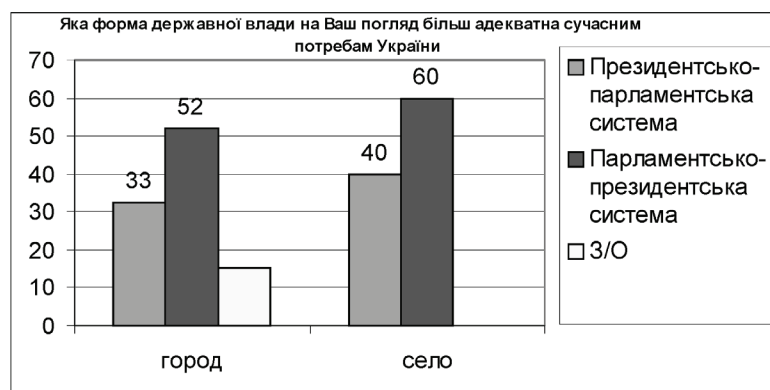
Результати інтерв'ю підтверджують певні розходження в ступені раціональної та емоційної забарвленості соціального знання різноманітних груп населення. І от, на фоні цих розходжень дуже примітними є дані соціологічного опитування, що проводилися в тих же населених пунктах, що й інтерв'ю.

У прямому розподілі кількості відповідей респондентів на цілий ряд питань складається одна тенденція — варіант “важко відповісти”, який при деяких питаннях прогностичного характеру набирав до 50,0 % відповідей, у респондентів сільської місцевості на третину нижче, ніж у городян (Див. діаграми).

Інтерпретувати можна в такий спосіб: зі своєю нижчою інформованістю і компетентністю в політичних справах сільські жителі відповідають більш упевнено. Практично не звертаються до варіанта “важко відповісти”. Міське ж населення при порівняно більш вираженій поінформованості в політичних питаннях, навпаки, частіше звертається до варіанта “важко відповісти”. Це, коли відомо, що представники нижчих соціальних прошарків через різноманітні обмеження не завжди можуть “дискурсивно формулювати власні інтереси, особливо інтереси довгострокового характеру” [8, с. 460], як пише Гідденс, сільські жителі не обтяжують себе сумнівами. При їх дуже складному становищі вони довірливо і наївно вважають, що знають “що потрібно робити”. Дійсно, виправданий взаємозв'язок: “чим більше знаю, тим більше сумніваюсь”. І виправданий наш теоретичний висновок про те, що, особливо в сфері політики, яка будується виключно на раціональних і навмисних діях і технологіях, особливо відчувається диференціація населення на раціонально мислячих акторів і на емоційно довірливих, наївних.

Очевидною є проблема великої дистанції між прошарками населення України. І головне, що дистанція не тільки в рівні життєзабезпечення й інтелектуального розвитку, а й у рівні самокритичності, у встановленні адекватності бажаного і належного, раціонального і емоційного, особистих і суспільних інтересів. А від цього прямо залежить улаштування принципів громадянського суспільства. Якщо приймати за основу майбутнього устрою українського суспільства тенденцію розширення участі все більшого числа громадян у прийнятті

політичних рішень, то необхідно приступити до вирішення проблем самосвідомості населення. Оскільки в умовах громадянських свобод одним із головних інструментів є референдум, то й у його результатах, у першу чергу відчуватимуться недоліки різноманітного рівня критичного мислення. Без цього, як указував Ч. Р. Мілс, неможлива побудова демократії.

Діаграма 1

Діаграма 2

Діаграма 3

Література

1. Турен. Возвращение человека действующего. Очерк социологии. — М.: Научный мир, 1998. — 204 с.
2. Крымский С. Б. Культурно-экзистенциальные измерения познавательного процесса // Вопросы философии. — 1998. — № 4. — С. 40-49.
3. Рикер П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике / Пер. с фр. и вступит. ст. И. Вдовиной. — М.: КАНОН-пресс-Ц; Кучково поле, 2002. — 624 с.
4. Современные проблемы методологии социогуманитарного знания. — Самара, 2001. — 119с.
5. Маслова Н. В. Ноосферное образование: монография. — М. 2002. — 336 с.
6. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение: Пер. с фр. — М.: Канон, 1995. — 352 с.
7. Микешина Л. А., Опенков Н. Ю. Новые образы познания и реальности. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН). — 1997. — 240 с.
8. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации. — М.: Академический проект. — 2003. — 528 с.
9. Аристотель. Сочинения в 4-х томах. Т. 4. / Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А. И. Доватура. — М.: Мысль, 1983. — 830 с.